

124
7

अथ

शारीरकमीमांसाभाष्यम्
श्रीशङ्करप्रणीतम्

Sharir Karma Mīmāṃsā
Bhāṣyam

१२६

शरीरक सूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायः समाप्तः

१२४
७

१२५
७

१२५

सू० ११०

एतेन प्रधानकारणवादाप्रतिषेध-पादकत्वात्तेन सर्वेऽपवादः प्र०-य
कारणवादात्तापप्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्यास्तेषाम् १४
पिप्रधा मवदशब्दत्वात्तद्विशोधितत्वाच्चेति॥ व्याख्याता व्याख्या
ताइति च - एतेभ्यो ध्यापपरिसमाप्तिं चोत्तयेति॥ ॥ इति श्री
शार्ङ्गशिरकमीमांसाभाष्येशंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमोऽध्या
यः समाप्तः॥ १॥ ॐ तत्सत् ब्रह्मापिण मस्तु॥ गणेशाय नमः॥

तेन २

सू० १०१० पावा दःस्तत्रैरेव पुनः पुनराशंक्य निराकृतः सः स्य हि पक्षस्योचो प्र० य०
द्वलका नि कानि चिह्निङ्गाभासा नि वेदांते चापानि प्रतिभांतीति १ ४
सचकार्य कारणा नन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वेदांत वा दस्य
देवलप्रभृति जिश्वकैश्चिद्वर्मस्तत्र कारैः स्वयं ये चाभितः स्ते
नतम ति वेध एव यन्मोती वक्तो ना उवादि कारणा वाद प्रति
षेभौ तेन पितु ब्रह्मकारणपक्षस्य प्रतिपक्षत्वा प्रतिषेधव्याप्ते
षामप्यु पोद्वलकं वेदिकं किं चिह्निङ्गाभापातेन मंदमतीनु प्र
तिभायादिति अतः प्रधानमलुनि बर्हणन्यायेनातिदिशति ॥ ७२

प्रियोनिशब्दे। इष्टः। योनिश्च इन्द्रनिषदे अकारितीति वा कप्रशेषात् ^द
त्र प्रकृतिवचनतापरिगृह्यते। यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते चेत्ये
वं जातीयकादेव प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धं यत्पुनरिदमुक्तमाशा
पूर्वककर्तृत्वं निमित्तकारणोऽप्येव कुलाजादिषु लोके दृष्टं नो
पादानेष्टित्यादि॥ तत्प्रत्युच्यते। न लोके वदिह भवितव्यं न ह्यय
मनुमानगमोऽर्थः। शब्दगम्यत्वादस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भ
वितव्यं। शब्दश्चेति तुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवो
चाम। पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः॥ ॥ एतेन सर्वं व्या
ख्याता व्याख्याताः॥ ॥ ईदृशेन शब्दवित्पारभ्य प्रधानकार

पि योनि शब्दे दृष्टः योनिषु इंद्रनिषदे अकारि ति वा कपरोषा द
त्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते । यथोक्तानां सिः सृजते गृह्यते चेत्ये
वं जातीयकादेव प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धं यत्पुनरिदमुक्तमाशा
पर्वक कर्तृत्वं निमित्तकारणो ह्येव कुला जादिषु लोके दृष्टं नो
पादाने धित्यादि ॥ तत्प्रत्युच्यते । न लोकं वदिह भवितव्यं न ह्यय
मनुमानगमोऽर्थः । शब्दगम्यत्वादस्यार्थस्य यथा शब्दमिह भ
वितव्यं । शब्दश्चेति तुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवो
चाम । पुनश्चेतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥ ॥ एतेन सर्वे व्या
ख्याता व्याख्याताः ॥ ॥ ईदृशेन शब्दधित्वा रभ्य प्रधानकार

सू० गा० सि० ता० तरान पेक्षत्वमपि प्रतीयते। परिणामादिति वा एव कस्य प्र० च०
तस्येष्टोर्थः इतश्च प्रकृति ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव वि कारात्मना
परिणामः। सामानाधिकरण्येनाभ्यायते। स ब्रह्म त्वद्वाप्तवन्निज
कंचानिरुक्तं वेतीत्यादिनेति॥ ॥ यो निश्च हि गायते॥ ॥ इतश्च
प्रकृति ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्म यो निरित्यापि पठ्यते वेदोक्तेषु क
तरिमीशं पुनरुक्तं ब्रह्म यो निमित्ति यस्तु तयोनिं परिपश्यन्ति धारा
इति च। यो निशब्दश्च प्रकृति वचनः स्य मधिग तो लोके पृथ्वी
योनि रोषादिवनस्पतीनामिति स्त्री यो ने रण्य स्तेषां ॥ ॥
वयवद्वारेण गर्भं प्रसूपा दान कारणात् कश्चित् स्थान वचनो

दा

नां पृथिवी सिद्धादिति चोपा^{दा}नां तरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवे
ति प्रत्यक्षं न यथेनोपादानं दन्पत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ आत्मकतेः
परिणामात् ॥ इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्मण्यत्काराणां ब्रह्मप्रक्रियायां त
दालानं स्वयमकुरुते त्वात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति आत्मान
मिते कर्मत्वं स्वयमकुरुते तिकर्तृत्वं कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः
कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुं ॥ परि
णामादिति ब्रूमः पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारा
त्मनाभिरित्यमप्यमास आत्मानमिति विकारात्मना च परि
णामो सदाद्यानुप्रकृतिषु पलब्धः स्वपदितिविशेषणान्नि

मानं प२

शंसन

सं० गा० अभिधोपदेशः श्वात्मनः कर्तृत्वं प्रकृतित्वे गमयति। सोका मय प्र० य०
तबहुस्यां प्रजायेयेति तदे ह्यत बहुस्यां प्रजायेयेति च तत्राभिध्या १४
पूर्विकायाः स्यातं च प्रकृतेः कर्तृति गम्यते। बहुस्यामिति प्र
त्यगात्मविषयत्वाद् बहुभूतवनाभिध्या नैस्य प्रकृतिरित्यपि गम्य
ते ॥ ॥ साक्षाद्बोधनात् ॥ ॥ प्रकृतित्वस्यायमभ्युदयः
इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्मयत्का रणां साक्षाद्ब्रह्मैव कारणा मुपादायो को
प्रभवः प्रलया वा म्नायेते। सर्वातिहवा इमा निभूतान्या काशादे
वसमुत्पद्यंत आकाशं प्रत्यस्तं यं तीति। यद्विद्यस्यात्प्रभवति
यस्मिंश्च प्रलीयते तत्र ॥ साक्षादानं प्रसिद्धं यथा ब्रीहियवादी

छात्रंतरा भावाद् धि गंतं यथा ह लोके मत्सुवर्णं दिक् मुपादा
न कारणं कुत्वा तत्सुवर्णं कारादी न धिष्णात् न जे क्षे प्रवर्तते। ने
वं ब्रह्मणः उपादान कारणस्य स तो न्यो धिष्णा ता पे क्ष्यो स्ति प्रा मुत्प
ते रे क मे वा दित य मि त्य व धार णा द धिष्णा त रं भा वो पि प्रति त्रं
शा दृष्टां ता नु परो धा दे व वो दि तो वे दि त त्रं व्यः। अधिष्ठा त रं
मुपादाना द न्य स्मि न्न भ्यु प ग म्य मा ने पु न र ण्ये क वि शाने न स
वि शान स्या सं भ वा त्प्र ति शा दृष्टां तो परो धा ए व स्या त्प्र सा द
धिष्ठा त्रं त रा भा वा दा स्य नः क र्त्तृ त्व मुपा दा नां त रा भा वा द्वा प्र क
ति त्वं। कु त श्चा स्य नः क र्त्तृ त्व प्र कृ ति त्वे ॥ ॥ अभि ध्यो प देशा द्वा

सं० ग० गोचरे वा भ्रायते। यथैकेन लोहं मातानां सर्वं लोहं मयं विज्ञातं स्यात् प्र० च
देकेन न रत्नं निकंतनेन सर्वं काष्ठां यस्मिं विशा तं स्यादिति च। तथा न्य
त्रोपि कस्मिन्नुभयं वो विज्ञाते सर्वं भिदं विशा तं भवतीति प्रतिज्ञायय
था एषि वा मोषधयः संभवन्तीति दृष्टांतः। आत्मनि स्वल्पे दृष्टेभ्यु
ते मते विशात इदं सर्वं विदितमिति प्रतिज्ञायथा दुंदुभे ह न्य माने
स्य न बाह्यां छद्मं धृष्ट्या द्रहणा य दुंदुभे स्तु गृहणेन दुंदुभ्या घात
स्य वा सद्गोहो हीत इति दृष्टांतः। एवं यथा संभवं प्रतिवेदांतं प्रतिज्ञा
दृष्टांतौ प्रकृतित्वं प्रसाधनौ प्रत्येकौ। यत इति यमविपंचमी
यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यत्र। नानि केतुः प्रकृतिं विशेष
स्मरणं तत्र प्रकृतिं लक्षणं एवोपादाने द्रष्टव्यं। निमित्तत्वं च धि १८५

कारणं ब्रह्माक्षुपुगंतं न निमित्तकारणां व न केवलं निमित्तकारण
मेव । कस्मात्प्रज्ञा दृष्टांता नुपरो धा देवं प्रतिज्ञा दृष्टांतौ श्रौतो नोप
रुध्यते । प्रतिज्ञाता वदुत तस्मादेश म प्रा क्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्य
मतं मत प्रविज्ञातं विज्ञातमिति । तत्रैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदवि
ज्ञातमविज्ञातं भवतीति प्रतीयते । तच्चोपादान कारणे विज्ञातेन
व विज्ञातं भवत्युपादान कारणव्यतिरेकात्कार्यस्य निमित्तकारणा
दव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति लोके । तच्च प्रासाद व्यतिरेकदर्शना
त् । दृष्टांतोपि यथासौ म्येकेन मत्पिंडेन सर्वमन्यदं विज्ञातं स्याद्वा
चारं भागं विकारो नामधेयं मत्तिकेत्येव सत्यमि त्युपादान कारण

सू. भा. २. अथ सव न्याय आदि कर्तव्यं वि धुक्तः संक्रमयितु मी श्वर ल्य प्र प्र० च
सिद्धे श्वे श्वराणां हि रा ज वै व क्य ता दी नां निमित्त कारणा ल्य मे व के
व लं प्रतीयते। तद्यत्पर मे श्वर स्या पि निमित्त कारणा ल्य मे व यु क्तं
प्रतिपत्तुं। कायं चेदं जगत्स्य वयव मये तन मशु ड्वं च दृश्यते। कारणे
नापि तस्य ता द शो ने व स वि त व्यं। कार्य कारणयोः सा रूप द र्श नात्
अप्रयाने वं लक्षण मवग म्यते। निष्कलं नि क्रियं शांतं निरवघं नि
रं जने मि त्यादि श्रुतिभ्यः। पारिशेष्या द्विष्टो न्यदु पा दान कारणा म
शुद्ध्यादि गुण कं स्मृतिं प्रसिद्धं अभ्युप गंत व्यं। अथ कारणा ल्य श्रुते
निमित्त मत्रै प र्यवसानादि त्वे वं प्राप्ते ब्रह्मः॥ प्रकृति श्रुत्वा दान २४

स गम्य गदर्शनमे वधाधतेतु कर्षनित्यं च मोक्षं कल्पयंति न्यायेन च न
संगच्छते इति ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात् ॥ यथा भ्युदय
हेतुत्वात् प्रमोदिताशास्य एवं नः श्रेयसहेतुत्वात् ब्रह्मजिज्ञासास्यमित्युक्तं ब्र
ह्मचर्यं न्यायस्य यत इति लक्षितं तत्र लक्षणां घटसूत्रकादीनां मसुवर्णा
दिव्यं त्रैलोक्यं कृत्वा लक्षणं काशादिबन्धनमित्येव समानमित्यतोऽ
वति विमर्शः किमात्मकं पुनः ब्रह्मणा कारणत्वं स्यादिति तत्र निमित्तका
रणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति कस्यापि सा पूर्वक कर्तव्यं भव
णादी सा पूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तव्यं भव गम्यते । स ईशां चक्रे स प्राणा
मसुजा तेषां दिभ्यः ईशा पूर्वकं च कर्तव्यं निमित्तकारणेनैव क
ला लो दिष्टुद्वय मनेककारक पूर्विका यक्रिया फल सिद्धि लोके

स० भा० पपं ^{तेः} मुनिश्चि तार्थत्वा नुप पत्तेश्च निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकांक्षानि
 यं त्वेकं आत्मविषयमिष्यते वेदांतविज्ञानमुनिश्चि तार्था इति च श्रुतिः त
 न् को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यत इति वसिष्ठतत्प्रज्ञा क्व क्षाणस्पृतेश्च
 ति ते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति।
 नाममात्रभेदात् क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भि
 न्नः इत्येवंजाताय कः आत्मभेदविषयो निर्वधो निरर्थकः एको ह्ययमा
 त्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधाय त इति न हि सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म
 यो वै निहितं गुहायामिति कां विदे वेकां गुहां अधिकृत्येतदुक्तं। न च ब्र
 ह्मणो न्योगुहायां निहितोऽस्ति तस्मिन् तदेवानुप्राविशदिति स्रष्टुरे
 व प्रवेशश्च वणाद्ये मुनिर्वधं कुर्वति ते वेदां धं बाधमानाः श्रेयो वारं

प्राधान्यमिहो न पारमार्थिक इत्येवोच्यः सर्वे वेदांत वादिभिर
भ्युपगंतव्यः। **सर्वे** वेदो म्येह मय आसीदेकमेवादिता यथाह्येवेदंस
व ब्रह्मेवेदंसर्वमिदं सर्वं यदयमात्मानान्योस्ति इष्टानां न्यदतोस्ति इ
ह्येवेदं संपाभ्यः श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च सुवेदेवः सर्वमिति। द्वे त्र
ने वादिमां विद्वि सर्वे क्षेत्रे सुभारत। समं सर्वे सुभारते सु तिष्ठंत पर
मं श्रुतिभ्यो वं संपाभ्यः। वेददर्शनापवादा न्नान्योसा वन्यो ह्यस्मीति
ने सर्वेदमन्योः समं तु मा प्रोति य इह नानेव पश्यता त्वेवं जाता व
का संपाभ्य महानज आसाः जरोमरो मतो भयो ब्रह्मेति तात्पर्यं
सर्वे विज्रिया प्रतिषेधा **न्यथा** व मुमुक्षुणां निरपवादविज्ञानानु

सू० भा० ब्रह्मैतमिदमवतितदितरइतरं पश्यतीत्यारभ्याविद्याविषये तं प्र० च०
 ६ शब्दादिलक्षाणां विशेषविज्ञानं प्रपञ्चयन्नत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू १ ४
 तैकेनैकं पश्येदित्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षाणां
 विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति पुनश्च विषयाभावे प्यात्मानं
 निजानीयादित्याशङ्क्य विज्ञातारमैकेन विज्ञानीयादित्याह। तत
 च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव
 केवलः सन् भूतपूर्वगत्या कर्तव्यत्वेन न तच्चानिर्दिष्ट इति गम्यते। नि
 दितिं तु पुरस्तात् काशकस्मीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वमत्यावि
 ज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपराचितदेहाद्यु १८२

त

सिधानं नात्मोच्छेदप्रयमनैव मा भगवान्मूढो न प्रेत्य संज्ञास्ती
ति पर्यनुपुज्यस्व यमेव श्रुत्वा र्थांतरस्य दूरित्वा न नरिहं मोहं ब्रवीम्य ॐ
विनाशा वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवतीति
एतदुक्तं भवति कूटस्थमित्येवायं विशानचन आत्मा नास्योच्छेदप्रसं
गोस्ति मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंज्ञा
गोविद्यया भवति संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभा
वान्प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति यदुक्तं विज्ञातारमेवेन विज्ञानी
यादिति कर्तव्यनेन शब्देनोपसंहरात्तद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्य
त्वमिति तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयमपि च य

सू० ॥ म भावेन कथितमित्याश्रय आचार्यो मन्यते। अत्रोदेहिसत्ये क प्र० च
विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं अत्र कल्पत इति। उक्तमिदं न रवं भा १ ४
वादिष्यो दुलोमिः। उक्तमिदं न विज्ञानात्मनो ज्ञान ध्यानादिसामर्थ्या
संप्रसन्नस्य परेणात्मने कच संभवादिदमभेदाभिधानमित्यो दुलो
मिराचार्यो मन्यते॥ ॥ अवस्थिते इति काशकस्त्रः॥ ॥ अस्मैव परमा
त्मनो अनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधा
नमिति काशकस्त्र आचार्यो मन्यते। ननु हे दाभिधानमेतदेतेभ्योभू
तेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति कथमेतदभे
दाभिधानं नैष दोषः। निरोधविज्ञानविनाशान्नि प्रायमेतद्विनाशा १८९

अतएवोत्पत्तिरपि ^व इति स्व-कविदग्निविष्कलिंगो दाहरतो न आद्य
माहो पाध्याश्चैव वेदितव्याः। यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूत
स्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयितुं विज्ञा
नात्मनः एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति तत्रापि यमेव त्रिभुवो जाय
तव्याः ॥ ॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्रयः ॥ ॥ इदमत्र प्रतिज्ञातमात्म
निधिदिते सर्वविदितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मेति योपपादितं व सर्व
स्य तो मरूपकर्म प्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च द्रष्टव्यादिह
ष्टांते श्वकार्षकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात्तस्याएव प्रतिज्ञायाः
सिद्धिं सूचयत्येतं लिंगं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञाना

वे श्व

सं० गा०

परस्परं जीवो बान्य इति य तन्मा रपरथ्यस्य तु पद्यपि जाव
स्परस्मादनन्यत्वं मभिप्रेतं। तथापि प्रतिज्ञा सिद्धे रितिसाजे
धाया निध्यानात् कार्य कारणभावः किं पानप्यस्ति प्रे त इति गम्यते
छोडु लो मि पक्षे पुनः स्पष्टमेवा वस्थां त रा पे क्षो से हा ने दो ग म्येते
तत्र का रा क स्ती य म तं श्रुत्यनुसारा ति गम्यते। प्रतिवि पा द विप्रिताय
नुसारं तत्त्वमसी त्यादि श्रुतिभ्यः। एवं च सति ज्ञानादमृतत्वं म व क
त्यते। विकारा म क लो हि जीवस्या भ्यु प ग म्य माने विकारस्य प्रकृति
संबंधे प्रलय प्रसंगा न्न ज्ञानादमृत त्वं म व क लो ता त श्च स्या भ्र
यस्या नाम रू प स्या सं न वादुषा ध्या श्रयं नाम रूपं जी वे उ म व र्थ ते॥

प्र० चं

१ ४

१८०

वं जा वो पि स्था अये व नाम न संप वि हाप परं पुरुष मुपे ता ति हि त चाथः
 प्र ती य ते दृष्टांत दाष्टांति कयोः स्तु व्य ता ये ॥ ॥ अव स्थि ते रिति का श
 क स्तः ॥ ॥ अस्ते व पर मा अ नो ऽ ने ना पि वि शाना अ भावे ना व स्था
 ना दु प प न्न मि द म भे दे नो प क म ए मिति का श क स्त आ वा ये मि न्य ते तथा
 च ब्राह्मण प्र ने न जी वे ना त्म ना नु प्र वि श्य ना म रू पे आ क र वा णा त्पे वं जा
 ता य के पर स्ते वा त्म नो जा व भा वे ना व स्था नं द श यि ता म न व र्ण श्च सर्वा
 ॥ कि स्पा ल वि वि त्प धी रो ना मा त्रि क ल्या ऽ वि व द न्य द्वा स्त इ त्ये वं जा ता
 य कः ॥ न व ते जः प्र भृ ती नां स्त द्यौ ऽ वा व स्य पृ थ क् स्त द्धिः श्रु ता पे न पर
 स्मा ह त्म नो न्य स्त द्वि का रो जी वः स्था त् का श क स्त स्या वा र्प स्या वि कृतः

सू. भा. ज्ञानात्परमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्रयश्च आचक्रिये.
 यो मन्यते ॥ ३ ॥ उक्रमिष्यत एवमावादि त्वोऽङ्गुलोमिः ॥ ॥ विज्ञा १४
 नात्मन एव देहेन्द्रियमनो बुद्धि संचातो पार्थिवसंपत्तिरकलुषाभू
 तस्य ज्ञानेन ध्यानादि साधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादिसं
 घातादुक्रमिष्यतः परमात्मनेऽप्युपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमि
 त्योऽङ्गुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ श्रुतिश्चेवं भवति ॥ एतत्संप्रसादोऽस्मा
 क्षरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्यस्येन रूपेणास्मिन्निष्पद्यते
 इति कश्चिज्जीवाश्च मयि नाम रूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापय
 तीति तथा विद्या नाम रूपात्विमुक्तः परात्परं पुनरुपपेति दिव्य
 मिति ॥ यथा लोकेन यः स्वाश्रयं नाम रूपं विहाय समुद्रमुपयात्ते
 यथासाम्ये मानवः स्वदमानाः समुद्रं प्राप्य संगच्छन्ति नामरूपे विहाय ॥

^श स्तं प्र ^५ न धनं व्या च क्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति। तस्मा
 त्यरत्मा त्वन ए वा यं दर्शनाद्यु पदेश इति गम्यते। यत्पुनरुक्तं प्रि
 नाम यसंस्तुति नोपक्रमादि शक्तः ^६ त्वन ए वा यं दर्शनाद्यु पदेश इत्यत्र
 मः प्रतिज्ञा सिद्धेर्लिंगमात्रमवस्थः ॥ अस्य च प्रतिज्ञा आ
 शास्त्रमनिर्वृते सर्वविदं विज्ञातं भवता दं सर्वं यदयमात्मेति च तस्याः
 शा प्रतिज्ञाः सिद्धिं सूचयत्ये तद्विज्ञं यत्प्रियं संसूचितं स्यान्नो ड
 एत्य त्वादि संकीर्तनं। यादहि विज्ञानात्मा परमात्मनो न्यः स्यात्त
 तः परमात्मा न विज्ञाते विविज्ञानात्मानविज्ञात इत्येकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्विज्ञे त तस्मात्प्रतिज्ञा सिध्यर्थं वि

सू० भा० बोधपादयति। ब्रह्मतं परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेदेत्यादिना योहि प्र० य०
ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनो न्यत्रस्त्वातं ज्येष्ठा लब्धसद्भावं पश्य १४
नितं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराक
रोतातिभेददृष्टिमयोद्येदं सर्वं यदयमात्मेति सर्वस्य वस्तुजातस्या
स्याऽव्यातिरेकमवतारयति। दुंदुभ्यादिदृष्टांतैश्च तमेवाव्यतिरे
कं दृढयति। अस्य महतो भूतस्य मिथ्यसितमेतद्गुणद्वयं दृष्ट्यादि
ना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्यावधानात्पर
मात्मानमेतं गमयति॥ तथैकायनप्रक्रिययापि सविषयस्य सै
द्वियस्य सांतःकरणस्य वप्रपञ्चस्यैकायनमनंतरमबाह्यं क १८८

ब्रह्मः परमात्मोपदेक्षायां क स्माद्वाक्यान्वयाद्वा क्यं हा देपो वापि
ये षा वेश्मालं परमात्मानं प्रत्यन्यता वष वं लक्ष्यते। कथमिति तदु
पपाद्यते। अम तत्त्वस्य तु नाशास्ति विज्ञेनेति याज्ञवल्क्यादुपभुत्प
येनाहं नाम तास्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव परगवा न्ये दत देवमे ब्रही
त्यम तत्त्वमाशासाना या मे न्रेय्या याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानं इदमुपदि
शति नवान्यत्र परमात्मविज्ञानादम तत्त्वमस्तीति श्रुति स्मृतिवा
दा वदंति। तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकार
णविज्ञानान्मुरत्यमवकल्प्यते। नये तदोपचारिकमात्रधितुं शक्यं। य
त्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय नंतरेण ग्रंथेन तदे

सं० ग० ४ तया द्वियं भव ताति प्रियं संस्मृतिं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्य
अनंतरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः
स्यान्मध्ये **पदे** महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्योभूते
भ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संशास्तीति प्रकृतं
स्यैव महतोभूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्म्य
भावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मनः एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति॥ तथा विज्ञा
तारं अरे केन विजानीयादिति कर्तव्यवचनेन शब्देनोपसंहरन् वि
ज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति॥ तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञा
नवचनं भोक्त्रेयत्वाद्भोग्यजातस्योपचारिकं द्रष्टव्यमिदं प्राप्तं

प्र० च०
१४

१८७

अ

न्ये पाश ॥ ॥ बहुदरम् के मैत्रे या ब्राह्मणे धायते न वा अरेपत्युः का
मायेत्युपक्रम्य न चोरे सुर्व स्व कामाय सर्वप्रियं भवतात्मनः सु
कामाय सर्वप्रियं भवतात्मना वा अरे द्रव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो विदिध्या
सि तव्यो मैत्रे व्यात्मनो वा अरे दर्शनेन अवगतेन मत्पा विज्ञानेने दंस
र्व विदितमिति ॥ तत्रैतद्विधिकि स्यते किं विज्ञानात्मै वापं द्रव्यादिक
वे गोपदिश्यते । आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विद्विक्तिसा
मि पस्यंस्त्वितेनात्मनाभो कोप क्रमादि ज्ञानात्मोपदेश इति
प्रतिज्ञाति तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशादुपरमात्मोप
देश इति किं तावत्प्राप्तं विज्ञानात्मन इति । कस्यादुपक्रमसाम
र्थ्यात्प्राति जाया पुत्रजिज्ञासि किं हि योग्यभूतं सर्वजगदात्मा

उपदेशः

सं० भा० रमा सावेदितव्यतया आवित इति गम्यते। अपि चैव मे के शारिखनोवा प्र० य०
जलनेचिनोस्मिन्नेव वाळाक्यजातशत्रुसंवादे स्याच्छंविज्ञानमप १ ४
शब्देन जीवमात्राय तद्यतिरिक्ते परमात्मानमामनन्ति। यएष विज्ञा
नमयः पुरुषः केष तदाभूत्। कतरदोते गौदिति प्रश्ने प्रतिवचने चि २
यएषो तर्ह्यय आकाशस्तस्मिं छे त इति। आकाशशब्दश्च परमा
त्मनि प्रकृतो दहरोस्मिन् नंतरा काश इत्यल। सर्व एत आत्मानो व्यु
त्सरं तीति चोपाधिमता मात्मना मन्यतो व्युत्तरणमामनंतः परमा
२ मेव परमात्मानो कारणत्वेनामनंताति गम्यते। प्राणानिराकरणा स्यापि
सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणा दिव्यतिरिक्तोपदेशो भ्युच्चयः॥ ॥ वाक्या १८६

स्तावत्सुषुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादि व्यतिरिक्ते जीवे प्रातिबो
 धिते पुन जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते। **कैष** एतद्वालाके पुरुषो
 रायि **छक्वा** एतद्भूतकृत एतद्वागा इति **प्रति** वचनमपि यदा सु
 तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथा स्थिन्ना प्राणा एवैकधा भवता त्यादि। एतस्मा
 दात्मनः प्राणायथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लो
 का इति च। **सुषुप्ति** काले च परेण ब्रह्मणा जाव एकतां गच्छति परस्मा
 दु **ब्रह्मणः** प्राणादिकं जगत्प्राप्यते इति वेदांतप्रमाणं यदि तस्या
 म्यत्रास्य जीवस्य **मिः** संबोधः **स्वच्छ** तारूपः स्वाप्नः **उपाधि** ज्ञात
 विशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्वंशरूपमागमनं सोत्रप

२१० भा० ॥ अथ साध्यपत्यं पर्येति य एवं वेदेति ॥ नृत्वे वं सति प्रतर्दनवा प्र० य०
 क्य निर्णयेने वेदमपि वाक्ये निष्णीयेत । न निर्णीयं ते यस्य चैतत्कर्म १ ४
 तस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रा न वधारितत्वात्तस्मादत्र जीवमुरूप
 ॥ प्राणाशंकापुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणाशब्दोपि ब्रह्मविष
 ये दृष्टः प्राणा बंधनं हि सोम्य म न इत्यत्र जीवलिङ्गमप्युपक्रम
 मोपसंहारयो ब्रह्मविषयत्वा दसेदाभिप्रायेण यो जयितव्यं ॥
 । ॥ अन्वयार्थं तु जे मिनिः प्रश्न व्याख्यानाभ्यामपि वैवर्तेके ॥ ॥
 अथि वने वात्रयिवदितव्यं जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्मप्र
 धानं वेति । यतो न्यार्थं जीवपरा मशं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वा
 क्ये जेमिनिराचार्यो म न्यते । कस्मात्प्रश्न व्याख्यानाभ्यां प्रश्न १८५

कृतावेदितव्यतपोपदिश्यते। परमेश्वरश्च जगत्कर्त्ता सर्ववेदो
तेष्ववधारितः॥ ॥ जीवमुरव्यप्राणलिंगाच्चेति चेत्तद्व्याख्यातं॥ ॥
अथपदुक्तं वाक्यशेषगता जीवलिङ्गा मुरव्यप्राणलिंगाच्च तपोरे
वान्यतरस्येह गृहणं न्यायं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्त्तव्यमत्रो
च्यते। परिहृतं तन्नोपासालैविध्यादाश्चित्त्वादित्यद्योगादित्यत्र
विधिं तन्नोपासनमेवं सति प्रसज्येता जीवोपासनं मुरव्य
प्राणोपासनं ब्रह्मोपासनंचेति। नचैतन्न्याय्यं उपक्रमोपसंहाराभ्यां
हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते। तन्नोपक्रमस्य तावत्
मेव विषयत्वं दर्शितं उपसंहारस्यापि भिरिति शपकळश्च वत्ता
प्रतिविषयत्वं दृश्यते। सर्वान्याप्यनोपहृत्य सर्वेषां चकृता नानामै

सू० भा० इति च तदेव जगत्कर्म ननु जगदप्यत्र कृतमसंशयं त्वं सत्यमेत
 त्तेषां प्यस्यति विशेषोपादाने साध्या शोना र्थेन सन्निधातेन सान्नि
 हितस्य वस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते। न विशिष्टस्य कस्य
 विशिष्टोपसन्निधानाभावात्पूर्वं जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां
 विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादी त्वं इति गम्यते। ए
 तदुक्तं भवति। य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्तृत्वं
 मनेन विशेषेण यस्य वा कृत्स्नमेव जगद्विशेषितं कर्मेति। वा श
 द्देकदेशावच्छिन्नं कर्तृत्वं व्यावस्यर्थे वा वाकिना ब्रह्मत्यासि
 मताः पुरुषाः कीर्तिता स्तेषां ब्रह्मत्यख्यापनाप्यविशेषोपादा
 नमेवं ब्रह्मण्यपि ब्राह्मकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः

प्र० य०

१४

य

१८४

नेदि त व्य त यो प वि स्ते प द्वि सो प्य मुर व्य ब्र ह्य द वि भा कू स्या दु प क्र
 मो बा ध्ये त त स्मा त्य र मे श्व र ए वा यं भ वि तु म ह ति । क र्त्तृ चं वै तेषां
 पुरुषाणां न पर मे श्व रा द न्य स्य स्वा तं त्रेणा व क ष्य ते य स्य वै त त्क
 मे य पि ना यं प रि स्यं द ल क्ष ण स्य ध र्मा ध र्म ल क्ष ण स्य वा क र्म
 नि ३ पो निर्देश स्तपो र न्य तर स्या प्य प्र क त त्वा द सं शब्दि त त्वाच्च । नापि
 पुरुषाणां अप्यं निर्देशः ए तेषां पुरुषाणां क र्त्तृ त्वे वं तेषां निर्दिष्टत्वा
 द्विं श वच न वि गा ना च्च नापि पुरुष विषय स्य करो त्प र्थ स्य क्रिया
 फल स्य वा यं निर्देशः क र्त्तृ रा वे नै व तपो रूपा त्त त्वा त्वा रि शेष्या
 त्रि स द्द सन्निहितं त ग त्स र्व नाप्ते त छ वे न निर्दिश्यते क्रिय त

स० भा० तथा परस्तादपि जीवलिंगमवगम्यते । तद्यथा श्रोत्रास्त्रेर्भुक्ते यथा वा
 स्त्रोः श्रोत्रे न भुंजंते वसेवेष्ट प्रज्ञा तै तैरात्मसिर्भुक्ते एवमेवेत आत्मा
 न एतमात्मानं भुंजंतीति प्राण भस्त्रो ह्य जीवस्योपपन्नं प्राणशब्देन
 तस्मात् जीव मुख्य प्राणो रन्यतर इह ग्रहणी यो न परमे श्वर
 स्तस्त्रिंशानवगमादि ते वं प्राप्ते ब्रह्मः । परमे श्वर एवापमेतेषां पु
 नुजाणां कर्तारि स्यात्कस्मादुपक्रमस्या मध्यमदिह हि बाला क
 रजात शत्रुणा ब्रह्म ते ब्रवाणीति संवदितुं उपवक्रमे सत कति
 विदादि स्यात् । अधिकरणान्पुरुषान् मुख्य ब्रह्मदृष्टि भाज
 उक्ता तेषां बभूव । तमजात शत्रुर्मया वै रजतु मा संवदिष्टा
 ब्रह्म ते ब्रवाणीति अमुख्य ब्रह्म वादितया पौष्ट कर्तारि मन्यं

प्र० य०
 १ ✓

घ

१८३

यः पुत्रुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणाः कर्त्ता। प्राणावस्था विशे
षत्वादादित्यादिदेवतासनां कर्त्तम एको देव इति प्राणा इति स ब्र
ह्मत्पदित्वावसत इति श्रुत्यंतर प्रसिद्धेः जीवो वाऽपि हि वेदि
तव्यतपोपदिश्यते। तस्यापि धर्मा धर्मकक्षाणां कर्मशक्यते आ
वधितुं यस्य वेतकर्मैति सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामे
तेषां पुरुषाणां कर्त्ता पपद्यते। वाक्यशेषे च जीवत्किं गम्यगम्यने
यत्कारणां वेदितव्यतपोपन्यस्तस्य पुत्रुषाणां कर्त्तुं वेदिनापोपेतं
वालाकिं प्रतिबुद्धिद्विष्टुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमात्मन्या भ्यं
वैश्वदेवा अवाप्ता प्राणा दीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोधययिष्या
तोऽथाना प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति॥

२१०॥ आ लयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्ण के ल वि तरि य द्वा कर्मणे प्र० च०
 वै लकारो धादि सं कर्तारि म पे क्ष्य द्रष्टव्यो यथा ग म्यते ग्या मि १४
 ति ई ॥ ॥ जगद्वाचित्वात् ॥ ॥ कोचित् किं ब्राह्मणे वा लोक्य जात श
 त्रु संवादे अयते यो वै बाला के एतेषां पुत्र जाणं कर्तारि स्य चैत एक
 म स्य चैवैदित न्य इति तत्र किं जा वो वेदि त न्य चै नोप दिश्यते उ त मु
 र्त्यः प्राणः ॥ उ त पर मा लो निविशयः ॥ किं ता व त्या सं प्रा ण इति कु तो
 य स्य चैत एक मेति अ नणा त्परि स्यं द ल क्षणा स्य च क र्म णः प्रा
 ण अयत्वा द्वा क्य शेषे वा था स्मि न्प्रा ण ए वै क धा भव ती ति
 प्रा ण शब्द दर्शनात् प्रा ण शब्द स्य च मूर्त्ये प्रा णे प्र सि द्धत्वा चैव
 ते पुरस्ता द्वा क्य कि ना दित्ये पु नु च अं द म सि पु नु च इ त्येव मा द

तु

इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्णान्निरध्य
क्षव्याकरणाद्युपगमे ह्यनंतरेण प्रकृता बलं विना स इत्यनेन स
र्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्णेत चेत्तजस्य वा यमास्य
नः शरीरेनुप्रवेशः श्रूयते प्रजिघृक्ष्य चेत्तत्तजश्च वेत्तात् पश्यन्
वदुः श्रूयते ओत्रं मन्वा नो मन इति अपि च यादृशमिदमद्यत्वेना
मरुपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्स्यादप्यहं व्याक्रियत एवमादि स
र्वे वातिगम्यते। दृष्टविपरीतकल्पना नुपपत्तेः श्रुत्यंतरमप्यने
न जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति साध्यं
मेवं जगतो व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि
तु कारः सत्येव परमे श्वरे व्याकर्तरि सौ कर्षमपेक्ष्य द्रष्टव्यं

संभा. २. ३. ४. प्रसिद्ध इति। तद्वा करणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदे प्रच्यं
व ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते। एषे वा सदेवेदमग्न आसीदित्य १ ४
त्रापि योजना तस्य दासीदिति समाकर्षणादयं ताभावात्पुनर्गमे
हितसदासीदिति किं समाकर्ष्येत तदेक आहुरसदेवेदमग्न आसी
दित्यत्रापि न श्रुत्यंतराभिप्रायेण यमेकीयमतोपपत्तयः। क्रियाया
मिव वस्तुमिव कल्पस्याभावात्तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्यत्वादा
द्यायैवायं संप्रतिपरिकल्प्यतस्यासत्यक्षस्योपपत्त्यनिरास
इति द्रष्टव्यं। तदेदं तर्ह्येवाकृतमासीदित्यत्रापि न निरर्थक्यं दास्य
जगतोऽप्यकरणां कथ्यते स्वरूप इह प्रविष्ट आनरचाग्रेभ्यः

इदमग्न आसीदिति नात्रासंनिराश्रयकं कारणात्वेन श्राव्यते। यतो
 असन्नेव स भवति असद्रूपेति वेदचे दस्ति ब्रह्मेति वेदे दत्पस
 दादापवादेनास्ति लक्षणां ब्रह्मानमयादिकोशपरंपरया प्र
 त्यगात्मानं निधार्य सो कामपतेति तमेव प्रकृतं स प्राकृष्य स प्र
 पंचां सृष्टिं तस्या धावयित्वा तस्य सत्त्वमित्यावस्यते इति योपसंह
 त्य तदप्येव श्लोकोक्तं भवताति तस्मिन्नेव तु प्रकृते र्धे श्लोकमिदं मु
 द्। हरत्यसदा इदमग्न आसीदिति यदित्यसंनिराश्रयकं सस्मिंश्लो
 के नि प्रयेत। ततो न्यसमा कर्षणोऽन्यस्यो दाहरणा दसंबद्धं वा
 क्यमापद्येत तस्या नाम रूप व्या कृतवस्तु विधयः प्रायेण स

स० भा० म० मन्त्रिष्ठ ते जसास्यो म्प शङ्गेन सन्मूल मन्त्रिष्ठेति । म्हादिह
 यीते च कार्पस्यकारणेनासेदं वदितुं स्पष्ट्यादि प्रपंचः आव्य
 ते इति गम्यते । तथा च संप्रदायविदो वदंति । म्हो ह विष्णु लिंगा
 द्योः स्थिरी चोदिता न्यथा । उपायः सो वताराय नास्ति चेदः कथंचने
 ति । ब्रह्मप्रतिपत्ति ब्रह्म ब्रह्मं तु फलं रूपते ब्रह्मविदा प्रोक्तिपरं तर
 ति शो कमात्मयि तमेव विदित्वा तिमत्पुमे तातिव प्रत्यक्षावगम्यं चे
 दं फलं तत्त्वमसी त्यसंसायस्मि तत्त्वप्रतिपत्तौ सत्त्वां संसायस्मि च
 वा वत्तेः । यत्पुनः कारणाविषयं विगानंदशित मस्य द्वा इदमज्जआ
 सीदित्वादि तत्परिहर्तव्य मत्रोच्यते ॥ ॥ समा कषति ॥ ॥ असदा

प्र० च० प०
 १ ४
 कु
 १८०

ती य के न च कार्य विषये ता वि गानेन कारणमपि ब्रह्म ब्रह्म सर्व वेदां
तेष्वपि वि गी ता मिव गम्यमानमपि वक्षि तं भवि तु मर्ह ता ति शक्य
ते न क्तु मा ति प्र सं गा र स मा धा स्म ति चाचार्यः कार्य विषयमपि वि गी
नं ना विष द श्रु ते रि त्या रभ्य भ वे द पि का र्य स्प वि गी त ल्य म प्रा ति पा द्य
त्वा न्न ह्य रां स्स प्प णा दि प्र पंचः प्रा ति पि पा द्यि जि तो न हि त त्प्रा ति ब ड्ढः क
श्चि त्पु नु चा र्थो दृ श्य ते । श्रु तं ते वा न च क ल्प यि तुं श क्य ते । उप क्र
मो प सं हा रा भ्यां तत्र तत्र ब्रह्म विषये वा के येः सा क मे क वा क्य ता
या गाम्य मान त्वा द र्श य ति च स्तृ ष्णा दि प्र पंच स्प ब्रह्म प्रा ति प त्प र्थ ता
मन्ते न सो म्य शृं गे ना पो म् क म न्चि षा दिः सो म्य शृं गे न ते जो म्

येन तद्वत्सुखवनाशं सनेन सज्यमाना नो र्वि कारणां स्त्रिपुरलेद म प्र० य०
स० ग० भाषता तथेदं सर्वमस्त्वजद्यदिदं किं चेत्तिसमस्तजगत्सृष्टिनिर्देशो
न प्राक्कुर्ये रद्वितीयं स्त्रिचारं आचरे । तदत्र यद्दृष्टां ब्रह्मकारण
त्येन विशांतं तल्लक्षणमेवायं गच्छति शापते । स देवसो म्येद मज्ज
आसीदेकमेवाद्वितीयं तदेव तबहुस्यां प्रजायेत योति तत्ते जो सृजे
तेति । तथात्मा वा द्दमेक एवाग्र आसीन्मान्प किं वनमिषासुरेक्षत
लोकान्मुस जा इति वैवं जातीयकस्य कारणस्य रूपमिच्छापर
स्य वाक्यं जातस्य प्रतिवेदां तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयं तु वि
गानं दश्यते कश्चिद्वाकाशादिका सृष्टिः । कश्चित्ते ज आदि केत्येवं जा १७

तु कारणांतरपरिग्रहो न्याय्य इत्येवं प्राप्तं ब्रूमः । सत्यपि प्रतिवेदां
तं सत्यमानेष्टाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगानेन स्वच्छरिकिं वि
दिगानमस्ति । कुतोपथा व्यपदिष्टोक्तेः यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदांते स
र्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वस्मिन्कोऽदितायः कारणात्वेन व्यपदिष्टः तथाभू
त एव वेदांतांतरेषां व्यपदिश्यते । तद्यथा सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्ये
त्र तावत्तत्तानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामपि तत्त्ववयनेन वेत
नं ब्रह्मन्यैरुपपदपरप्रपञ्चत्वेनेश्वरमब्रवीत्तद्विषयेणैव परे
णात्मशब्देन शरादि कोशपरंपरया सांतरं प्रवेशनेन सर्वेषां
नः प्रत्यक्षात्मानं निरधारयत् । बहुस्यां प्रजायेयेति वात्मविषय

स० भा० मिति कविदकमेव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते सश्रमा लोका न सन्
 ती भो मरुता मरमा पशति तथा क्वचिदसत्पूर्विका सधिः पश्यते अस
 दा इदमग्न आसीत् तो वै स द जायतेति असदेवेदमग्न आसीत् स
 दासीत् समस्तवदिति च क्वचिदसद्वा द निराकरणेन सत्पूर्विका प्र
 क्रिया प्रति शापते तदेक आहुरसदेवेदमग्न आसीत् तु पृथक् क्व
 तत्तु खलु सोम्येवं स्यादिति हो वाच कथमस्य तः स ज्ञाप्यतेति सत्त्वे व
 सोम्येदमग्न आसीत् इति क्वचित् स्वयं कर्तव्ये व्याक्रिया जग तो नि
 गद्यते तदेवं तर्ह्य व्या कृत मा सीत् तन्नाम रूपाभ्यां एव व्या क्रियते
 तेष्वपनेक धावि प्रति पत्ते वस्तु नि च वि कल्प स्यान्नुपपत्तेर्न वे
 दांत वा कथानां जगत्कारण परतान्माय्या सति न्याय प्र सिद्धि भा

प्र० च०
 १ ४

१७८

तिरात्रे वयन भेदात् त्रयोऽंशिनो गृहणाग्रहणे तद्वत्तदेवं न तावत्प्र
 सिद्धिः काचित्प्रधानविषयास्ति स्मृतिन्याये प्रसिद्धी तु परिहास
 येते ॥ ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ ॥ प्रतिपादि
 तं ब्रह्मलोकद्वयं प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गतिस्तान्मान्यं वेदांत वा
 क्यानां प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वं । तच्चेदमपरमाशंक्यते । न
 जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मलोकं ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदांत वाक्या
 नां प्रतिपत्तुं शक्यं । कस्मादिगानदर्शनात् । प्रतिवेदांतं ह्यन्यान्या
 सृष्टिर्न उपलभ्यते । क्रमादिवैयर्थ्यात् कश्चिदात्मनः आकाशः सं
 श्रुतः इत्याकाशादिका सृष्टिराग्राह्यते । कश्चित्तेज आदिका त
 तेजो रजतेति । कश्चित्प्राणादिका संप्राणमस्त ते प्राणाश्चैव

तथाहि

म० ग० म० न० ति० । काठवानां तु कथं प्राणादयः पंच जना भवेयुर्नमं प्राणादिषु प्र० य० प०
 ना म० न० तीत्यत उत्तरं पठति ॥ ज्योतिषे के चामसत्पने ॥ असत्प १ ४
 चिकाठवाना मन्त्रे ज्योतिषा तेषां पंच संख्या पूर्वेत । ते विहि यस्मिन् नमं
 व पंच जनाः इत्यतः पूर्वस्मिन् मंत्रे ब्रह्मस्य रूप निरूपणा येव ज्योतिर
 धीयते । तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरिति कथं पुनरुभयेषां मपि तुल्यवदि
 दंत ज्योतिः पञ्चमानं समान मंत्रगतया पंच संख्याया केषां विरुद्ध
 ते केषां विन्नेति अपेक्षा सेदादित्याही माध्यंदिना नां हि समान
 मंत्रपठित प्राणादि पंच जन लाभा न्नास्मिन् मंत्रांतर पठिते ज्यो
 तिष्वपेक्षा भवति । तद लाभाच्च काठवानां भवत्यपेक्षा अपेक्षा से
 दाच्च समानेपि मंत्रे ज्योतिषो गृहणा गृह्यो यथा समाने व्य

हारात्तद्विषयो नियम्यते यत्तो द्विदायजेत यूपं विनति वेदिं करो
ताति तथापि मपि पंच जनशब्दः समास्यान्वाख्यानादवगतसंज्ञा
भावः संज्ञाकांक्षी वाक्यशेषसमन्विता हृतेषु प्राणादिषु वर्ति
ष्यते कैश्चिन्तु देवाः पितरो गंधर्वाः असुरारक्षांसि च पंच जनाव्या
ख्याताः । अन्यैश्च त्वारो वणाभिषादपंचमाः परिगृहीताः कथिच्यु यत्पां
च जन्मपाविशेति प्रज्ञा परप्रयोगः पंच जनशब्दस्य दृश्यते तत्परि
ग्रहे पाहन कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न पंचविंशते स्तत्त्वानामिह प्र
तीतिरस्तीत्येवं परतया प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगदात्मनो येषु
सावित् प्राणादयः पंच जन्मा माध्यंदिना नां येत्येवं प्राणादिषु

आ२

स० भा० नम नासो ये मनो विदु रिति। तेऽत्र वाक्यशेष गताः सन्निधानात्पंचज प्र० च०
ना इति विवक्ष्यंते। कथं पुनः ~~प्रा~~गादिषु जनशब्दप्रयोगः। तत्त्वेषु ना १४
कथं जनशब्दप्रयोगः समानेन प्रसिद्धतिक्रमे। वाक्यशेषवशात्प्रा
णादप्येव गृहीतव्या भवन्ति। जनसंबंधाच्च प्राणादप्यो जनशब्दसा
जोभवन्ति। जनवचनपर्यायश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः स्तेवार
ते पंचब्रह्मपुरुषा इत्यत्र प्राणो ह्यपि ता प्राणो मातेत्यादिच ब्राह्मणं
समासबलाच्च समुदायरूपरूढ्यमपि नुङ्गं कथं पुनरसति प्रथ
मप्रयोगेरूढिः। शक्या श्रयितुं शक्यो हि दादिवदित्याहुः प्रसि
धार्थसन्निधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समसि व्या १७८

संख्यामात्रं अवलोक्य सत्यं श्रुतानां पंच विंशतिः तत्त्वानामुपसंग्रहः
प्रतीयेत जनशब्दस्य तत्त्वे च ज्ञेयं तत्त्वार्थं तस्य पसंग्रहेऽपि संख्योपप
त्तेः। कथं तर्हि पंचपंचजना इति उच्यते। दिक् संख्ये संज्ञायामिति विशेष
परस्मरणा संज्ञायामेव पंचशब्दस्य जनशब्देन समासस्तत्त्वश्च ज्ञेय
त्वात्ति प्रायेणैव केचित् पंचजनानामपि वक्ष्यंते। न संख्ये तत्त्वाभिप्रा
येण ते कति तस्यामाकाक्षायां पुनः पंचेति प्रपुज्यते पंचजनानामपि के
चित्तेव पंचेवेत्यर्थः। सप्तर्षयः सप्तेति यथा के पुनः स्तोत्रं पंचजनानामे
ति तदुच्यते। ॥ प्राणादयो वाक्कशोष्माश्च ॥ ॥ यस्मिन् पंचपंचजना
इत्येतत् उत्तरस्मिन्मंत्रे ब्रह्मस्वरूपं निरूपयन् प्राणादयः पंच निर्दि
ष्टाः। प्राणस्य प्राणमुत वक्ष्ये च स्वयं ब्रह्म तत् श्रोत्रस्य श्रोत्रमनस्य

सू. भा. व भ वे च न चो को दोष स्तस्मात्पंचपंच जना इति न पंचविंशति त प्र. च. ना
 त्वा सि प्राप मातिरेका द्वे न पंचविंशति तत्त्वाभि प्राप मातिरेको हि १ ४
 वे त्वात्मा काशाभ्यां पंचविंशति संख्याया आत्मा तावदिह प्रतिष्ठा
 प्र त्याधारत्वेन निर्दिष्टो यस्मिन्निति सप्तमी सूचितस्य तमेव
 मन्य आत्मानमित्यात्मत्वेनानु कर्षणा दात्मा च वेत नः पुपुषः स
 च पंचविंशता वंतर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्व माधेयत्वं च युज्य
 ते मर्थतरपरिग्रहे वा तत्त्वे संख्यातिरेकः सिद्धो त विपुद्भः प्रसज्ये
 त तथा काशश्च प्रतिष्ठित इत्या काशस्यापि पंचविंशता वंतर्ग
 तस्य न पृथगुपादानं न्याय्य मर्थतरपरिग्रहे चो को दोषः कथं च १७५

जा शब्द प्रयोगस्य ॥ ॥ न संख्यो प संग्रहा दपि जाना भावा दति
 रेकम् ॥ ॥ एवं परिहृते प्य जामंत्रे पुनरन्यस्या न्यं जा सांख्यः प्र त्य
 वतिष्ठते । यस्मिन् पंचपंच जना आ काशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य
 आत्मानं वि द्वा ब्रह्मा म तो मृत ता मि त्य स्मिन् मंत्रे पंचपंच जना इति पं
 च संख्या विषया अपरा पंच संख्या श्रूयते । पंचशब्द द्वय दर्शनात् ॥
 जे एते पंच पंच काः पंचविंशतिः सं पद्यंते । त एव पंचविंशति संख्या या च ४
 या या वंतः सं ख्येया आ कांक्ष्यंते । ता वं त्येव च त त्वा नि सां ख्येः संख्या
 यंते । मू ८ प्र कृति रवि कृति महदाद्याः प्र कृति वि कृतयः सप्त ।
 षोड श क श्च विकारो न प्र कृति रवि कृतिः पुपु ष इति तया श्रुति

स. ० भा. प्रसिद्ध पापंचविंशतिसंख्यया तेषां स्थितिः प्रसिद्धानां पंचविंशतित
 तानां मुपसंग्रहात् । प्रा. संपुनः श्रुति मत्तमेव प्रधानादीनां ततो ब्रह्मो
 न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुति मत्तं प्रत्याशा कर्तव्या । क
 स्माज्जानां भावा न्ना नाद्ये तानि पंचविंशतितत्त्वानि तेषां पंचशः पंच
 शः साधारणा धर्मोऽस्ति येन पंचविंशते रंतं शब्दे परां पंचपंचसंख्या
 निविशेर न ह्येकं निबंधन मंतरेणानाना भूतेषु द्वित्वादि काः संख्याः
 निविशंते । अथोच्येत पंचपंचविंशतिसंख्ये वेप मवप व द्वारेण क
 ह्यते । यथा पंचसप्तच वसति नववर्षशत क्रतु रिति द्वादशवार्षि
 की मनावर्षं कथयंति तद्वदिति । तद्वि नोपपद्यते । अपमे वास्मिन्

प्र. ० य. ०
 १

पंच ५

१७४

पा. रि.

स. ० भा. प्रसिद्ध पापंचविंशतिसंख्यया तेषां स्थितिः प्रसिद्धानां पंचविंशतित
 तानां मुपसंग्रहात् । प्रा. संपुनः श्रुति मत्तमेव प्रधानादीनां ततो ब्रह्मो
 न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुति मत्तं प्रत्याशा कर्तव्या । क
 स्माज्जानां भावा न्ना नाद्ये तानि पंचविंशतितत्त्वानि तेषां पंचशः पंच
 शः साधारणा धर्मोऽस्ति येन पंचविंशते रंतं शब्दे परां पंचपंचसंख्या
 निविशेर न ह्येकं निबंधन मंतरेणानाना भूतेषु द्वित्वादि काः संख्याः
 निविशंते । अथोच्येत पंचपंचविंशतिसंख्ये वेप मवप व द्वारेण क
 ह्यते । यथा पंचसप्तच वसति नववर्षशत क्रतु रिति द्वादशवार्षि
 की मनावर्षं कथयंति तद्वदिति । तद्वि नोपपद्यते । अपमे वास्मिन्

दे ३

सं. भा. विदुषावपरित्यज्यत इति। न वेदमाशंकितव्यमेकः क्षेत्रज्ञो नु शेते प्र० च० ग
 ओ न्योजहातीत्यतः क्षेत्रज्ञसेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नो १ ४
 ताति। न हीयं क्षेत्रज्ञसेदप्रतिषिद्धादपि सा बंधमोक्षव्यवस्थाप्र
 तिषिद्धादपि सा त्वेषा प्राप्तिद्वेतुसेदमनूद्य बंधमोक्षव्यवस्थाप्रति
 पाद्यते। सेदसूत्राधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः
 । एको देवः सर्वभूतेषु गुरुः सर्वव्यापी सर्वभूतो तदात्मो व्यादिभूतिभ्यो
 मध्वादिब्रह्मणादित्यस्याः मधुनो मधुत्वं। वायव्याधेनो धेनुत्वं धु
 लोकादीनां वायव्यानां अग्नित्वमित्येवं ज्ञातीयकंकल्प्यत एवमि
 दं अनुशाया अज्ञत्वं कल्प्यत इत्यर्थः। तस्मादविरोधः स्तजो बन्ने च

कृतिर

जा कर्तृरस्ति। न च ते जो बन्धानां जातिश्च वणा द जातिभिन्निन्नोप्यजा
शब्दः संभवतीत्यतः उत्तरं पठति॥ ॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्यादि
बद्धिरोधः॥ ॥ नापम जातिनिमित्तो जा शब्दो नापियो भिन्नः
किं तर्हि कल्पनोपदेशो यम जा रूप क कृष्टि स्ते जो बन्ध लक्षणा
याश्च शरयरोने रूपदिभ्यते। यथा हि लोके यद्यथा काचिद्
जा लोहित शुक्ल कृष्ण वर्ण स्यात् बहु बर्क रा स रूप बर्क रा च तां क
॥ श्वि द जो नुष मा लो नु श या त कश्चिच्चैनां भुक्त भोगां जह्या देव
मिष मपि ते जो बन्ध लक्षणा भूत प्र कृति स्ते वणा बिहू रूपं च
रत्न लक्षणां विकार जातं जनय त्यभिदुषा च क्षेत्रज्ञे नोप भुज्यते

स० भा० ति किं कारणां ब्रह्मे त्वुपक्रम्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यं देवास्तश प्र० च०
 किं स्वगुणैर्निर्गुणमिति पारमैश्वर्याशक्तेः समस्त जगदिधादिभ्याः १४
 वाक्योपक्रमे वगमाद्वाक्यं शेषेऽपि भाषां तु प्रकृतिं विंध्यान्मायिनं तु
 महेश्वरमिति। यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इति च तस्या एवावगमा
 न्नस्य तत्राकारिदत्र प्रकृतिः प्रधानं नामा जामंत्रेणाभ्यायत इति
 शक्यते वक्तुं प्रकरणात्सैव देवाशक्तिरव्या कृत नामरूपा नामरूप
 योः प्रागवस्थानेनापि मंत्रेणाभ्यायत इति उच्यते। तस्याश्च विकार
 विषये एतैरूपेण त्रैरूप्यमुक्तं कथं पुनस्तौ जौ वन्नात्मनां त्रैरूप्ये
 एतन्निरूपा ज्ञा प्रतिपत्तुं शक्यते। यावता न तावत्तौ जौ वन्ते च

दुत्पन्ना ज्योतिः प्रमुखा ते जो बन्ध लक्षणा वतु विधि स्य भूत ग्या
मस्य प्रकृति भूते यम जा प्रातिपत्त व्या ॥ तशब्दो वधारणा धो
भूतत्रय लक्षणै वेप मजा विज्ञेयान गुणत्रय लक्षणा । कस्मात्
तथा ह्ये केशा रिव नः स्ते जो बन्धानां परमे श्वरा दुत्पत्ति मा म्ना यन्ते ते ४
आमे वरोहि तादि रूप ता मा मन्ति । यद्गने चो हितं रूपं ते जसस्त दू
मं यच्छुक्ते तदपां यत्कृष्णां तदन्ध स्पेति । तान्ने वेह ते जो बन्धा नि प्र
त्य मिज्ञायंते । रोहि तादि शब्दा मान्या रोहि ता दीनां वश दानां रूप
विशेषेषु मुख्यत्वा रभा कृष्णाञ्च गुण विषय त्वस्य असं दिग्घे न च
सं दिग्घस्य निगमनं न्याय्यं मन्यंते । तथेहापि ब्रह्म वादिनो वदं

स० भा० माश्वयितुं न ह्ययं मंत्रः स्वातंत्र्येण कंचिदपि वादे समर्थयितुं उत्सहते । प्र० च० पा०
 सर्वत्रापि यथा कथायि कल्पनया ऽज्ञात्वादि संपादनोपपत्तेः । सांख्यवा १ ४
 दः एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावाच्च तमेव यथाहर्वा
 ग्विल श्वमस कुर्ध्वबुध इत्यस्मिन्मंत्रे स्वातंत्र्येणाप्येनामासौ च
 मसोभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुं सर्वत्रापि यथा कथं चिदपि
 ग्विलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमिहाप्यपि शेषो ऽज्ञामेकां हसस्य
 मंत्रस्य नास्मिन्मंत्रे प्रधानमेवाज्ञाभिप्रेत इति शक्यं नित्यं नु तत्रापि
 दंतश्चिरः एव ह्यर्वाग्विल श्वमस कुर्ध्वबुध इति वाक्यशेषाच्च
 मस्य विशेष प्रतिपत्तिरिति । इह पुनः केयमज्ञा प्रतिपत्तव्येत्य
 त्रब्रूमः ॥ ॥ ज्योतिरूपकमाहुतथाह्यधीयत एके ॥ ॥ परमेभ्यरा १११

ति। न जाय त इति वा जा स्या न्यूल प्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमा
नन्व जा शब्दः धागायां कूटः बाढः। स्या तु कृटि रिहना भ्रवितुं शक्या
विद्या प्रकरणात्। स्या च बद्धीः प्र जा स्यै गुण्यान्विता जनयति तां प्र
कृतिमजरकः पुंशो नृपमाणाः प्रायमाणाः सेवमानो वाऽनुशेते
तामेवाविद्यया त्वेनोपगम्य सुरवीडुः रयी मूढो ह भित्तिविवेकि त
यासंस्पर्शति। अन्यः पुनरजः पुंशः उत्पन्नवि वेकशानो विरक्तो ज
हात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगा च वर्गं परि त्य जाति मुच्यते
इत्यर्थः। तस्मादभ्युतिमूले च प्रधानादि कल्पना कादिलाना मि
त्येवं प्राप्ते प्रेमः॥ नानेन मंत्रेण भ्युतिमत्वं सांख्य वादस्य शक्य

स० भा० तं पुरुषं महान्तं इत्येवमादावात्म्यशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यस्तथा व्य
 क्तशब्दोपनिषेदि के प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति। अतश्च ना
 स्यामुभानिकस्य शब्दत्वं ॥ ॥ वमसवदविशेषात् ॥ ॥ पुनरपि प्रधा
 नवाद्यशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह कस्मान्मंत्रवणादिजामेका
 लोहितशुक्लकृष्णा बक्तीः प्रजाः सृज्यमानां स रूपाः। अजो ह्येको
 ज्यमानो नुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजो न्यहत्यजहि मंत्रे लोहित
 शुक्लकृष्णाशब्दैः रजः सत्यतमां स्यभिधायंते। लोहितं रजोरंजना
 त्मकत्वात्। शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्तमकत्वात्। कृष्णं तमः आवरणात्तमक
 त्वात्तेषां स्थाभ्यावस्थाः स्वयं धर्मे र्वपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णा

प्र० च० पा
 १४

शेषस्यात्तथैवेतदपि द्रष्टव्यं। ततश्च न जायते म्रियते चेत्वेवमाद्य
विभवत्पस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं। सूत्रं त्वविद्या कल्पितजावप्रा
ज्ञतेदापेक्षया चोक्तमित्यमेकत्वेपि ह्यास्य विषयस्य प्रश्नस्य
प्रायणावस्थायां व्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविधिकिसनाकर्त्तृत्वादिसं
सारस्य भावानयोहनाच्च पूर्वस्य पर्वयस्य जावविषयत्वमुत्प्रेक्ष्य
ते उत्तरस्य तु धर्माद्यत्पसंकीर्तनात्। प्राज्ञविषयत्वमिति। ततश्च
युक्ताग्निजीवपरमात्मकत्वेनाप्रधानकल्पनायां तु नवरजदानं
न प्रज्ञो न प्रतिवचनमिति वेषम् ॥ ॥ महद्वच ॥ ॥ यथायमह
ब्रह्म सांख्यैः सत्ता मात्रेऽपि प्रथमं ते प्रयुक्तौ न तमेव वेदिकेऽपि
प्रयोगे सिध्यते। बुद्धेरास्यामहान्तरः। महंतं विभुमात्मानं। वेदाहमे

स० भा० इति अस्यैव प्रश्नस्यैतदनु कर्षणमन्यत्र धर्मादिति। यत्तु प्रश्नश्चा
 या वै लक्षणमुक्तं तददूषणं तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पक्ष्यमान
 एवादा पूर्वत्राह देहादिव्यतिरिक्तस्यास्य नोक्तत्वं पक्ष्यमुत्तरत्र तु त
 स्यैवासंसारित्वं पक्ष्यतइति। यावच्च विद्या न निवर्तते तावद्वर्मादि
 गोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते तं निवर्तने न तु प्राज्ञ एव तत्त्वं
 मत्तातिश्रुत्या प्रत्याप्यते। न चाविद्या बलत्वे तदपगमे च वस्तुनः क
 श्चिद्विशेषोस्ति। यथा कश्चित्संतमः से पतितां कांश्चिद्रज्जुमहि
 मन्यमानोऽस्तीतो वेपमानः पलायते तं चापरो ब्रूयात्मा सौखीना
 यमहीरऽज्जुरेवेति स च तदुपश्रुत्या हि कृतमप्यमुस्तजेदपथं प
 लायनं च न याहि बुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्वि

प्र० च० ५१
 १४

१८९

नचिकेतो वली छे त्पारभ्य मत्पुना तेस्तेः कामैः प्रलोभ्यमानोपिनचिके
तायदानववाली तदेनं मत्पुनरभ्युदयनिःश्रेयसाविभागप्रदर्शनेनविद्या
विद्याविभागप्रदर्शनेनवविद्याभासिनंनचिकेतसंमन्येनलाकामा
वहकोलोलुपंतैतिप्रशंस्यप्रश्नमपितदीयंप्रशंसन्यदुवाच। तंडुर्दशं
गूढमनुप्रविष्टं गुहातु तंगकरेष्टं पुराणं। अध्यात्मयोगादिममेनदे
वं मत्पाधारो हर्षशोको जहातीति तेनापि जीवप्राप्तयोरभेद एवेह
विवक्षितः इति गम्यते। यत्प्रश्ननिमित्तं प्रशंसां महतीं मत्प्योः
प्रेमैक्यघतनजिकेतायदितं विहाय प्रशंसानंतरमन्यमेव प्रश्नमु
पक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्तस्माद्येयं प्रेत

स० ता० व० ति० असंगश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पृशो र्छरीरस्य भवति न प
 रस्मै चरस्य । तथा स्वप्नांतं जागरितांतं चोक्षौ येनानुपश्यति । महं
 तं विभुमात्मानं मत्वा धारो न शोचतीति । स्वप्नजागरितदृशो जी
 वस्यैव महत्यविभुत्वं मत्वा स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव
 महत्यविभुत्वं विरोध एतस्य मनने न शोकविषेदं दर्शयन्त प्रा
 णदम्यो जीव इति दर्शयति ॥ प्राणविज्ञानादि शोकविषेद इति वे
 दांतसिद्धान्तः । तथा यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह मत्तोः सम
 त्वुमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति जीव प्राणसेददृष्टि मयवद
 ति तथा जीवविषया स्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानंतरमन्यवरं

प्र० च० पा०
 १ ४

१६

तिविचिकित्सासिधानात् जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्म
दिति प्रश्नमहति प्राशस्त्युधर्माद्यतीतत्वादप्यत्र धर्मादिति प्रश्न
महति। प्रश्नधायावनस्पमानालक्ष्यते। पूर्वस्यास्तित्यनास्तित्व
विषयत्वाद् उत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात् तस्याप्रत्यक्षज्ञानो
भावात् प्रश्नभेदेन पूर्वस्योत्तरत्राकर्षणमिति चेन्न। जावप्राप्तयो
रेकत्वाच्च पुणमा द्वैवेत्यष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदे यद्यन्यो जीवः प्रा
प्ताह्यात् न त्वन्यत्वं मस्ति तत्त्वमसीत्यादि श्रुत्यंतरेभ्यः। इह
वान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिबन्धनं न जायते मिथ्यते वा
विषयिदिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिषेधमानं शाश्वतपर
मेष्ठौ रयोरभेदं दर्शयति॥ सति हि प्रसंगे प्रतिषेधो नाग्निभ

सू. भा.

तु वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचिदकल्पयापो वा कचोपक्रमसा
मथ्या **द्व**प्रदानोपक्रमाहिमत्पुनर्विकेतः संवादरूपावाक्यप्र
वृत्तिरास्यप्राप्तेः कठबद्धीनां लक्ष्यतो मत्पुः किल नविकेतसे पित्रा
प्राहितामत्रीन्यराप्रददौ। नविकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण
पितुः सौमनस्यं वज्रे। द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेणास्त्रविद्यां येयंप्रे
त इति वराणां प्रेषणवरस्तृतीय इति त्रिंशां **तत्र** यद्यन्यत्र धर्मादित्य
न्योपमपूर्वः प्रश्न उहाप्यते ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्र
श्नकल्पनाद्वाक्यं बाधयेत्। **ननु** प्रष्टव्यमेवादपूर्वोयं प्रश्नो भवि
तुमर्हति पूर्वो हि प्रश्नो जावविषयः येयंप्रेते मनुष्ये स्तिनास्ती

प्र. च. पा.

१४

१६७

यं नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्य पृथक्वाद्यानुपन्यसनायत्वं तस्येव तत्रा
ह। यो यमात्मविषयः प्रश्नो ये यं प्रेते विदिकिंसा मनुष्य इति किं स ए
वायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्म इति पुनरनुकष्यते किं वा ततो न्यो
यमप्यर्थः प्रश्न उल्लास्यते इति किंचितः स एवायं प्रश्नः पुनरनुकष्यत इ
ति पद्युत्तेत द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषयः आ
त्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासा
विधिः अथान्योन्यमप्यर्थः प्रश्न उल्लास्यते इत्युत्तेत ततो यथैव वरप्र
दानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः। एवं प्रश्नव्यतिरेकेण चि
प्रश्नानोपन्यासे कल्पनायामदोषः स्यादिति। अत्रोच्यते नैव वक्ष्यमि

स० भा० पृ० यः प्रश्नः । ये यं प्रेते विविक्किस्मा मनुष्येस्सी त्वे के नाय मस्तीति चे के प्र० च० ५
 स्तद्विद्वां मनुशिषस्त्वयाहं वराणां मे प्रवरः स्त ता य इति जीव विष १ ४
 यः । अन्यत्र धर्मादन्धना धर्मादन्धना समा कृता कृता दन्धना भू
 ता ब्रह्मणा यत्तत्पश्यसि तद्देति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमाप
 लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै वा इह का वावती वा यथा वेत्स्यग्निवि
 षयं । तं तद् इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्मसना तनं । यथा वमरतां प्राप्या
 रमा भवति गो तम । सो निमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वा यदेहि नः । स्था
 णु मन्थे नुसंयंति यथा कर्म यथा श्रुतिमिति वा वहितं जीव विष
 यं । न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविष

अत इति सांख्ये रिष्यते। चेतनात्मविज्ञानादि मत्पुमुरवात्प्रमुच्य
त इति तेषां मभ्युपगमः। सर्वेषु च वेदां तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽश
ब्दादिधर्मत्वमसि लप्यते। तस्मान्न प्रधानस्यात्र होयत्वमप्य
कृशब्दनिर्दिष्टत्वं च॥ ॥ **त्रयाणामेव ये च मुपन्यासः प्रश्नश्च॥**
इतश्च न प्रधानस्याप्यकृशब्दवाच्यत्वं। होयत्वं वा। यस्माच्च याणा
मेव पदार्थानां अग्निजीवपरमात्मनां अस्मिन्नप्ये कठवल्लीषु
वरप्रदानसामर्थ्यादिकृत्य तयोपन्यासो दृश्यते। तद्विषय एव
तत्र श्रोतातो न्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति **तत्र तावत्पत्वं मग्निं**
स्वर्ग्यमधोऽग्निमत्तो प्रब्रूहि तं श्रद्धधानापमह्यमित्यग्निवि

स० भा० शब्दादिहानं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निवा
 यत्वेन निर्दिष्टं। तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेव वाच्यं कृत्वा शब्दं निर्दिष्टं
 मित्यत्र ब्रूमो नेह प्रधानं निवाच्यत्वेन निर्दिष्टं। आहोहीह परमा
 त्मानिवाच्यत्वेन निर्दिष्टं इति गम्यते। कुतः प्रकरणात्। आहोस्व
 हि प्रकरणं विवृतं वर्तते। पुरुषान्न परं किं विस्मा काष्ठापराणां
 गतिरित्यादि निर्देशादेषां सर्वेषु भूतेषु गृह्यते मानं प्रकाशत
 इति दुर्ज्ञानत्वेन वचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वा काष्ठाणां घृष्टे दाह्येन स्त्री प्रा
 ण इति वत तदज्ञानायेव बागादिसंयमस्य विहितत्वात् न तु मुख
 प्रमोक्षाणां फलत्वाच्च। नहि प्रधानमात्रं निवाच्यं न तु मुखत्वात् न तु

प्र० य० क०

१६५

त्वेनोच्यते। पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्देनेहा व्यक्तं ज्ञातव्यं उपासीतवेति
वाक्यमस्ति। न चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रति
यत्तुं। तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधायते। अस्माकं तु
रथारूपककुलशशराधनुसरेण न विद्योतरेव परमं पदं दर्श
यितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यं॥ ॥ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रक
रतात्॥ ॥ अत्राह सारव्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं। कथं भूपते
छुत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनमशब्दस्य
रामिरूपमव्ययं तथा रसं त्रित्यमं गंधवच्च यत्। अनाद्यनंतं महतः
परं ध्रुवं निवाप्य तन्मत्तु मुरजात्प्रमुच्यत इति अत्र हि यादृशं

स० भा० तया स्पृशो धत्वा दग्धहपामिति। यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विद्व
 स्यते। न ह्यत्र शोधनमिति धातुकिंचिद्वारव्या तमस्ति। अनंतरमि
 दिष्टत्वात् किं तद्विषयोः परमं पदं इतीदं इह विवक्ष्यते। तथाहादम
 स्यात्परमिदमस्यात्परमित्युक्ता पुत्रुषान्नपरं किं विदित्वाहा। स
 वथापित्वानुमानिक निराकरणोपपत्तेस्तथानामास्तु नमः किं
 विद्विद्यते॥ ॥ होयत्वा वचनाच्च॥ ॥ होयत्वेन च सांख्येः प्रधानं
 स्पर्धते गुणपुरुषांतरशानात्कैवल्यमिति वदन्ति न हि गुणस्य रू
 पमहात्वा गुणोभयः पुत्रुषस्यांतं शक्यं शानुमिति क्वचिच्च विभ्र
 तिविशेषादप्येव प्रधानं होयमिति स्मरंति। न चोदमिहा व्यक्तं होय

प्र० च० प्र०
 १ ४

१६४

हृत् ह्यते न पुनः स्थूल मपीति । आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो
नाम्नातं पर्वनु योक्तुं आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयि
तुं शक्नोति नेतरत्वे व्यक्त्वात्तस्येति चेन्नैकवाक्यता धानत्वादर्श
प्रतिपत्तेर्न हि मे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यता मनापद्यकं विदर्थं प्र
तिपादयतः ॥ प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रिया प्रसंगा नवाकांक्षामंतरे
लोकवाक्यता प्रतिपत्तिरस्ति । तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्रा
ह्यत्वाकांक्षायां । यथाकांक्षसंबंधेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव
बाधिता भवति । कुतः आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तिरिति चेन्न मंतव्यं दुः
शोधनत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह गृहणं स्थूलस्य तु दृष्टव्यं भवति

म० भा० शब्दे रेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य। अन्ते तु वक्तव्यंति
 विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च। स्थूलं यदि दम्ब पक्व भूते स्त
 सूक्ष्मं च यदुत्तरं न वक्ष्यते। तदंतरं प्रतिपन्नौ रहंति संपरिच्छेद
 त्ति। तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्रयत्वेन संकीर्तितमि
 ह तु सूक्ष्ममप्यक्षरादेन परिगृह्यते। सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहत्वा
 दात्तदधीनत्वाच्च। बंधमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम्। य
 थाधधीनत्वादिं द्विषत्या पारस्पर्ये द्विषेभ्यः परत्वमर्थनामिति।
 ते स्त्वे तद्वक्तव्यं अविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्रयत्वेन संकीर्ति
 तत्वात्समानयोः प्रकृतत्वे परिशिष्टत्वेयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमि

प्र० न० पा०
 १ ४

श्रुतेः कविनायेति सूचितं। आयां तु प्रकृतिं विंध्या न्यायिनं तु म
हेश्वरमिति मंत्रवर्णदिव्यकाहि मा यातत्त्वान्पत्तनिरूपणस्या
राक्षसत्वात्तद्विदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तमव्यक्तप्रभवत्वात्प्र
हतो यदा हेरण्ण गभीर्बुद्धिर्महान् यदा तु जीवो महो सदाप्यव्यक्ता
धानत्वा जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तं। अविद्याद्य
व्यक्तमविद्यावत्येन च जीवस्य सर्वः संत्यवहारः संततो वर्तते॥
तद्व्यक्तगतं महतः परत्वं मभेदो पचारात्तद्वि कारे शरारे परि
कल्पते। सत्यपि शरीरवद्विद्यादीनां तद्वि कारत्वाविशेषे। श
रीरस्यैवाभेदो पचारादव्यक्तशब्देन न गृह्यताम्विद्यादीनां स्वस

वृत्त्या ३

सू० ता० खेनाभ्युपगमप्रसंजयेमतदा प्रधानकारणवादे। परमेश्वरा
धानात्वियमस्मान्निः प्रागवस्था जगतोभ्युपगम्यते। न स्य तंत्रासा
चावस्थाभ्युपगंतव्यार्थवती हि सानहितयाविना परमेश्वरस्य स्व
ष्ट्वंसिध्वाति। शक्तिरहितस्य प्रवृत्तेरनुपपत्तेर्मुक्तानोयपुनर
नुत्पत्तिर्विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहादविद्यामिका हि स्या। बीज
शक्तिरव्यक्तराब्दिर्देश्या परमेश्वरा श्रयाभावा मया महासुक्ष्म
र्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधवहिताः शेरते। संसारिणो जीवाः स्वदेव्य
क्तं कश्चिदाकाशशब्दिर्दृष्टमेतस्मिन्नखल्वक्षरे गाग्यकोश ओत
अप्रोतश्चेति श्रुतेः। क्वचिदक्षरशब्दोदितमक्षरात्परतः परः इति १६२

प्र० च० पा

१४

वेत३

वे महति। प्रकृतिशब्दश्च विकारद्वयः यथा गोप्तिः श्री लीतमस्य
रक्षितश्चुतिश्च तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासादितादमेव व्याकृतं ना
मरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं
बीजशब्दवस्थं अव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति॥ ॥ तदध्यानत्वादर्थ
वत्ता ॥ अत्राह। यदि जगदिदं अनन्निव्यक्तनामरूपबीजात्मकं
प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येतां तदा मनावशरीरस्या
व्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेता। स एव तर्हि प्रधानकारणवादे एव
सत्त्वापद्येता स्येव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमा
दित्यत्रोच्यते। यद्वयं च तंत्रांकां विद्या प्रागवस्थां जगतः कारण

सू. भा.

तं वा मानं शांत आत्मनि प्रकरणावति परस्मिन्पुरुषे परस्योका
छाया प्रतिष्ठापयेदिति तदेवं पूर्वापरा लोचना यानास्तत्र पर
परिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ ॥ सूक्ष्मं तु तदहं ह्याह ॥
उक्तमेतत्प्रकरणापरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति
६६ द्वादशी भाशां कथ्यते। कथमव्यक्तशब्दाहं त्यं शरीरस्य भावता
स्थूलत्वात् स्पष्टतरदिदेशीरं व्यक्तशब्दाहं मस्य छवयनस्य व्य
क्तशब्द इति। अत उत्तरमुच्यते। सूक्ष्मं हि कारणस्य नाशरीरं वि
वक्ष्यते। सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहं ह्याहं छविस्थूलमिदं शरीरं
न स्य मव्यक्तशब्दमहंति। तस्य लारंभकं कृतसूक्ष्ममव्यक्तश

प्र. च. पा
१ ४

१६१

येष सर्वेषु भूतेषु गुणोत्थानप्रकाशते। दृश्यते त्व^{या} **ग्नौ** बुद्ध्या
स्वरूपया स्वरूपमदर्शित्वं वैष्णवस्य परमपदस्य दुर्गमत्वं
मुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति। यच्छेदा **ज्ञान**स्य प्राप्तं स्त
च्छेदज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति प्रियं चेत्तद्यच्छेदांत
आत्मानंति। एतदुक्तं भवति। वारं मनसि संयच्छेदा गादि बाह्यं
द्रव्यव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत्। मनोविनिषय
विकल्पासि मुरवं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां
बुद्ध्या बध्यवस्थापस्य भावायां धारयेत्तामपि बुद्धिं महत्या
मनिभोक्तव्यायां वा बुद्धौ स्वरूपतापादनेन प्रियं चेत्तद्वहं

सू. भा.

तीस्य ध्याहि सुमिहो पादश्यते। तस्या अ^{वि} व्यस्य दीया भ्यो बुद्धिभ्यः प
रलोपपत्तेः। एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मवये षो व परेण पु वृष गजस
त्तेन रथिन आत्मनो गृहणं द्रष्टव्यं। परमार्थतः परमात्मविज्ञानो
त्मनो भेदाभावात्तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते। इतराणां द्विपादा
भिप्रकृतान्येव परमपददिदर्शविषया समनुक्रामन् परिशिष्य
माणेनेहं तेना व्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शय
ताति गम्यते। शरीरं द्विपदमनो बुद्धि विषयवेदनासंयुक्तस्य ह्य
विद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपकल्पनया संसारमो
हागतिनिर्मुक्तयेन प्रत्यगात्म ब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता तथा

कर

प्र० य० पा
१ ४

१६०

मनसः परत्वं मनो मूळत्वात् विषयेन्द्रियव्यवहारस्यामनसस्तु
परा बुद्धिः बुद्धिं ह्यनुह्य भोग्य जातं भोक्ता रमुपसर्पति बुद्धेरात्मा
महान्परोपः स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्त आत्मश
ब्दात् भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेर्ग्रहत्वं चास्य स्यादिति वा
द उपपन्नमथ वा मनो महान्मतिर्ब्रह्मा परबुद्धिः रज्ज्वातिराश्वरः ॥
प्रज्ञासंविच्चित्तश्चैवं स्मृतं तत्र परिपद्यते इति स्मृतेः यो ब्रह्मा
णं विधोदिति पूर्वं यो वेदेदांश्च ग्रहणोति तस्मादिति च श्रुते र्नाप्रि
थमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वस्यां बुद्धीनां परा प्रतिष्ठा
सह महानात्मेत्युच्यते सा च कर्तृत्वबुद्धिर्ग्रहणेनैव गृह्यता स

३१०॥

रमार्त्तनमध्वनः पारं विधोः परमं पदं दर्शयति। इन्द्रियेभ्यः परा
प्रथा अभिप्रेतश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महाम्य
रः। महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्नपरं किंचित्सा
काष्ठासापरागतिरिति। तत्र परं वेदियादयः पूर्वस्यां रथरूपक
ज्मनायां अश्वादिभावेन प्रकृतास्तएवेह परिगृह्यन्ते। प्रकृत
हाना प्रकृतप्रक्रियापरिहाराय। तत्रैव इन्द्रियमनो बुद्धयः साच
त्परं त्रैलोक्यसमानशब्दा एव। अर्थाः। येषां द्वादशविधया इन्द्रि
यहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां वेदियेभ्यः परत्वं इन्द्रियाणां ग
हत्वं विषयाणां मतिगहत्वं मिति श्रुतिप्रसिद्धे विषयेभ्यश्च

प्र० च०
१५८

स्त गृहीतेः। शरीरं च त्रय रूपक विन्यस्त मव्यक्त शब्देन परिगृ-
ह्यते। **कुतः** प्रकरणान्तरं परिशेषाच्च तथा ह्यनंतरा तातो ज्वंथ आ-
त्मशरीरादीनां रथिरथा दि-त्पक कूलिंदर्याति। आत्मानं रथि-
नं विद्वि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्वि मनः **प्रम** हने
वया॥ इन्द्रियाणि ह्यनाहुः विषयांस्तेषु गोचरान्। **आत्मेन्द्रिय** म
नो युक्तं भोक्तेत्पातुर्मनो विष्णु इति ते **श्चेन्द्रिया** दिभिरसंयतेः सं-
सारमधिगच्छति। संयते **श्चाध्वनः** पारं विष्णोः परमं पदं प्राप्नो-
ति। इति दर्शयित्वा किंतु **ध्वनः** पारं विष्णोः परमं पदमित्य-
स्यामाकांक्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्यः इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन प-

सू. भा. काठकं वा क्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महद्व्यक्तयोरस्ति त्वपरं। न ह्यत्र प्र० च० पा
सादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतंत्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभि १४
ज्ञायते। शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तामिति प्रत्यभिज्ञायते। सवशब्दो न व्यक्तम
व्यक्तामिति योगिकत्वादन्यस्मिन्नापि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते न
वायं कस्मिंश्चिद्गोयातु प्रधानवादिनां कृतिः सातेषामेव पारिभा
षिकीयता न वेदोर्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रममा
त्रसामान्यास्मान्मात्रार्थप्रतिपत्तिर्न वत्परस्मिन् तद्रूपप्रत्यभिज्ञानेन ह्य
श्वस्थाने गांपश्यन्तश्चोपाधित्यमूढो ध्यवस्त्विति। प्रकरणनिरूप १५
जायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते। शरीररूपकविन्य

शं ब्रह्म जगतः कारणा मिति प्रतिपादित मप्या कुली भवेद तस्ते
षां अन्य परत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्तते। आनुमानिक मप्य
नुमान निरूपितं प्रधान मप्ये केषां शास्त्रिणां शब्द वदुपलभ्यते।
काठ के हि पद्यते। महतः परम व्यक्रम व्यक्ता लुरुषः पर इति। तत्र
एव यन्नामानो य क्रमाश्च। महद व्यक्त पुरुषाः स्मृति सिद्धाः स
एवैह प्रत्यक्षि शायंते। तत्रा व्यक्त मिति स्मृति प्रसिद्धेः। शब्दादि हि
नत्याद्येन व्यक्रम व्यक्त मिति व्युत्पत्ति संभवत्। स्मृति प्रसिद्धं प्रधा
नमभिधायते तस्य शब्द वत्त्वाद् शब्द वत्त्वे मनु पपन्नं तदेव य ज
गतः कारणं श्रुति स्मृति न्याय प्रसिद्धिभ्य इति चेन्नैतदेवं न त्वेत
अतः

सं० भा०

ईशयतिवा॥ ७॥ ब्रह्मजिज्ञासो प्रतिज्ञाप ब्रह्मणो लक्षणमुक्ते। ज
भाद्यस्पयतइति तल्लुक्षाणं प्रधानस्यापि समा नामित्याशंक्यत
शब्देन निराकृतमीक्षते न शब्दमिति गतिसामान्यं च वेदांत
वाक्यानां ब्रह्मकारणवादे प्रतिविद्यते। न प्रधानकारणवादे प्रती
तिप्रपञ्चितं गते न गत्येन इदं लिखनीयमशिक्ष्यमाशंक्यते यदुक्तं
प्रधानस्याशब्देन तदसिद्धं कासु विधाय वासु प्रधानसमर्पणा
भासानां शब्दानां रूपमात्रत्वादतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमे
व महद्भिः परमार्थिभिः कपि न प्रवृत्तिभिः प्रसिद्धं होतमिति प्रस
ज्यते। तद्यावत्तेषां शब्दानां अन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्व

पु० च० पृ० ९४

१५७

१२४
 ७
 शतश्रुत्वा संसारिस्त्वरूप प्रतिपादन परमेवेत द्वा क्यमित्यवगंतव्यं।
 यदि स्थिन्वा केप त्पादपः शब्दा असंसारिस्त्वरूप प्रतिपादन पराः
 संसारिस्त्वभाव प्रतिषेधना श्च भवंति। सर्वस्य च शा सर्वस्येशा
 नः सर्वस्याधिपतिः इत्येवं जातीयकाः असंसारिस्त्वभाव प्र
 तिपादनाः सनसाधु कर्मणा भूषा नो एवासाधुना कनीयानित्येव
 जातीयकाः संसारिस्त्वभाव प्रतिषेधन पराः सत्त्वात् संसारिपरमे
 श्वर इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ ॥ इति श्री शाशरक मीमांसाभाष्येश
 कर भगवत्पाद कृतो प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः॥
 अनुमानिक मध्ये केर्षो मिति चेन्न शरीररूपक विन्यस्त गृहीते